

Point Blank!

Samoupravljanje i španska revolucija

1972.

Sadržaj

I	.....	3
II	.....	4
III	.....	6
IV	.....	8

I

“Po prvi put od pokušaja uspostavljanja socijalizma u Rusiji, Mađarskoj i Njemačkoj, koji su uslijedili poslije prvog svjetskog rata, revolucionarna borba španskih radnika predstavila je drugačiji tip prelaska od kapitalističkog do kolektivnog načina proizvodnje koji je, upkros svojoj nesavršenosti, bio izveden u impresivnim razmjerama”.

- Karl Korš, 1939.

Tridesetšest godina nakon prvih pobjeda, španska revolucija ostaje najznačajniji praktični pokušaj samoupravljanja koji se odigrao u ovom vijeku. Iskustvo španskih radničkih savjeta čini važnu polaznu tačku za savremeni proletarijat, kako u pogledu dostignuća, tako i u pogledu grešaka. Rasprostranjeno prikrivanje ovog dijela istorije stvorenog od strane proletarijata samo pojačava njen, u osnovi, radikalni karakter. Potiskivan od strane buržoaskih historičara i, jednako, lenjinista, iskrivljen u neprepoznatljiv mit od strane onih anarhista/kinja koji/e ga čuvaju kao jedan od njihovih “zlatnih trenutaka”, revolucionarni pokret u Španiji i dalje predstavlja izvor neprilika za ideologiju. Aktivnosti “neobuzdanih elemenata” španskog proletarijata pokazale su se kao skandal za sve partije. Revoluciju su, mnogo prije pobjede fašista, eliminisale kombinovane snage staljinista, liberala i “liberterskih” birokrata samog anarhističkog pokreta u čije su ime najradikalniji/e pripadnici/e radničke klase djelovali/e. Španski “građanski rat” je zapravo počeo poslije poraza revolucije.

Revolucija u Španiji predstavlja poslednje uporište tradicionalnog proleterskog pokreta i u okviru njene istorije sadržani su svi pozitivni aspekti tog pokreta, kao i kontrarevolucionarne snage i ideologije koje su joj se suprotstavljale. Borba koja se razvila između lenjinizma i savjeta u Rusiji ponovila se i u Španiji na mnogo širem i dubljem nivou. Ponovo otkrivajući savjetske oblike u sopstvenoj praksi, španski proletarijat je predstavljao naslednike Kronštata, njemačkih kao i italijanskih savjeta; sa španskim savjetima revolucionarni pokret, koji je bio poražen od strane socijaldemokratije i boljševizma, ponovo se pojavio. Španska revolucija je bila međunarodna borba ne samo u smislu da su borci/kinje dolazili/e iz raznih zemalja, već je njeno postojanje značilo suprotstavljanje svim vladajućim silama svijeta. Kao što je italijanski anarhista Berneri (Berneri) primjetio: “Danas se borimo protiv Burgosa (Burgos), ali sutra ćemo morati da se borimo protiv Moskve da bismo odbranili našu slobodu.” Ovaj rat protiv hijerarhije je, štaviše, postao borba protiv ideologije uopšte.

Prije revolucije CNT je pokušao da integriše savjete u svoju ideološku šemu; dokument usvojen na kongresu CNT-a u Saragosi (jun 1936. godine) bio je u osnovi savjetski (konsistički) program i priznao je savjete kao osnovni organ revolucije. Iako je unapređivao revolucionarnu teoriju radničkih savjeta, sam CNT, međutim, nije bio savjetska organizacija – načelo direktne demokratije po kom je trebalo da savjeti djeluju nije se odrazilo na strukturu anarhističke organizacije. Iako španski/e anarhista/kinje nisu zaboravili/e lekcije boljševičke kontarevolucije, njihovo odbijanje “revolucionarnog” predstavnštva – partije koja drži vlast u ime proletarijata – bilo je čisto formalno. Pitanje demokratskog organizovanja dovešće do propasti anarhizma. Iako eksplicitni pozivi na socijalnu revoluciju – onu u kojoj će proletarijat preuzeti upravljanje nad sredstvima za proizvodnju bez posredovanja države – ostaju jedna od zasluga anarhizma, stvarni praktični zadatak ostvarivanja takve revolucije ostao je izvan njega.

Da bismo razumjeli/e špansku revoluciju, ne radi se o prostom prevođenju “nesvjesnih tendencija u svjesne” već u pojašnjavanju akcija veoma klasno svjesnog proletarijata, akcija koje su bile pokrivene velom ideologije, a ipak je premašuju. Pojavljivanje savjeta

(1936. godine) je rezultat pedesetogodišnje revolucionarne aktivnosti, uglavnom pod okriljem španskog anarhističkog pokreta. Ipak, pravu revoluciju su obilježile taktičke greške anarhista/kinja; julske eksproprijacije su bile odgovor na fašistički puč, a ne anarhistički ustanak. Vjera anarhista/kinja u apokaliptičnu snagu generalnog štrajka se, uglavnom, pokazala kao priviđenje; CNT-FAI nije bio sposoban da, u ustanku za ustankom, proširi težište revolucije izvan ograničenog kruga od nekoliko gradova ili regiona. Do 1936. godine anarhosindikalistička ideologija se pokazala zastarjelom; spontani razvoj radničkih savjeta tokom insurekcije u Aragonu 1933. godine i/ili revolta rudara iz Asturije predstavljali su praktičan napredak u odnosu na anarhosindikalistički program stvaranja revolucionarnog društva zasnovanog na sindikatima. Revolucionarni komiteti Aragona i Asturije, koji su sebe uspostavili kao društvene i ekonomske pokretače, kao dodatak vojnim kapacitetima, ponovo su se javljali širom Republike Španije tokom jula 1936. godine, a njihovo postojanje je uplašilo lidere CNT-FAI koliko i republikansku vlast.

Od svog začetka anarhistički pokret u Španiji je zadržao implicitno hijerarhijsku strukturu koja se ogledala u dualističkom odvajanju političkog i ekonomskog sektora. Dok je anarhistički sindikat, CNT, organizovao radničku klasu u pripremama za socijalnu revoluciju, FAI je stvarao "svjesnu manjinu" anarhističkih militanata/kinja. CNT-FAI je bio skrojen po uzoru na elitističku koncepciju organizovanja, veoma sličnu Bakunjinovom "Savezu za socijaldemokratiju", koju je (Bakunjin) definisao kao sastavljenu od "federacija radnika/ca, koje jedne sa drugima stvaraju slobodne paktove, sa malim tajnim revolucionarnim tijelom koje ih prožima i kontroliše". Tajni FAI je sebe prepoznao u ulozi "motora koji proizvodi basnoslovnu energiju potrebnu za pokretanje sindikata u smjeru koji najviše odgovara čežnji čovječanstva za renovaciju i oslobođenje". U praksi, ova organizacija se ponašala kao kvazi-lenjinistička avangardna partija, a skrivene hijerarhijske podijele CNT-FAI kao cjeline su postale društvena realnost nakon jula 1936. godine. Neizmjerne revolucionarne aktivnosti anarhističkih masa bila je poražena borbom u kojoj je zvanični CNT-FAI stao na stranu buržoaske republikanske države i novostečenog saveznika – Komunističke partije. To što su postigli fabrički savjeti, agrarni kolektivi i radničke milicije tokom 1936-7. godine bilo je uprkos politici i akcijama zvanične anarhističke organizacije. Pored svega, uprkos preprekama koje su se uzdizale na tom putu, pokret za samoupravljanje u španskoj revoluciji nudi najjasniji istorijski primjer istinskog socijalizma.

II

„Svest o razbijanju istorijskog kontinuiteta svojstvena je revolucionarnim klasama u trenutku njihovog delovanja“

- Benjamin, Istorijsko-filozofske teze, XV, 1940.

Istorijska eksplozija kakva je španska revolucija bila, ne može se objasniti u okvirima kategorije „građanski rat“; ona je predstavljala razvijanje oštre klasne borbe u kojoj se španski proletarijat borio za sebe koliko i protiv Franka. Na fašistički ustanak nije odgovorila impotentna republikanska vlada već narodna insurekcija (pobuna) u kojoj su učestvovali muškarci, žene i omladina i kojom su uništili, za manje od jednog mjeseca, čitavu mrežu španskog društva. Naoružani proletarijat je u julu zaista ostvario ukidanje crkve i države, i zamijenio kapitalističke načine proizvodnje sopstvenim ekonomskim i društvenim oblicima. Sledeće godine su vijeća, koja su radnici/e osnivali/e, postala treća sila koja se borila i

protiv fašista i pokušaja republikanske vlade da ponovo uspostavi svoju vlast. Uspjesi radničkih i seljačkih milicija ne mogu se mjeriti u čisto vojničkom smislu. Dok su kontrolisale napredovanje fašista, ove milicije su – što je bitnije – primjenile revolucionarni program eksproprijacije i kolektivizacije. Slogan „rat i revolucija u isto vrijeme“ činio je osnovu djelovanja tih milicija. Svuda gdje je bilo moguće, širom Republike Španije, radništvo je preuzimalo fabrike, seljaci/nke su kolektivizirali/e svoju zemlju, a revolucionarne snage su bile organizovane u cilju širenja i odbrane revolucije: „novi svijet nosimo u srcima, svijet koji se u ovom trenutku razvija“ (Durruti.)

Period revolucionarnih okupacija koji je počeo tokom jula je pokazao da savjetski oblici mogu zaživjeti. Španska vijeća (za razliku od onih iz Rusije, Njemačke i Italije) su imala mogućnosti da pitanja o samoupravljanju postave i praktično, nastavljajući dalje od neophodnog naoružavanja radnika do organizovanja proizvodnje. U industrijalizovanim područjima Katalonije, anarhističkom uporištu, proletarijat je pokazao da je sposoban da unapređuje i rukovodi modernom gradskom ekonomijom, povećavajući produktivnost u isto vrijeme obezbjeđujući usluge neophodne za stanovništvo – revolucionarna Barselona je svjedok uspjeha samoupravljanja u Španiji. Slični rezultati su postignuti u ruralnim područjima Aragona i Valensije, gdje su tokom procesa kolektivizacije uvedene savremene tehnike u obradi zemlje. Najradikalniji aspekt ovog pokreta, međutim, nije prosta racionalizacija španske ekonomije, već pokušaj da se praktično realizuje kritika političke ekonomije. Od početka okupacija, španski proletarijat je proklamovao liberterski komunizam (comunismo libertario) u kojem su i novac i roba bili ukinuti. Uprkos, po opštem priznanju, primitivnim ekonomskim uslovima, španski savjeti i kolektivi su bili u mogućnosti da razviju sistem distribucije i razmjene koji je predstavljao kvalitativno potiskivanje odnosa kapitalističke proizvodnje. Dilema ‘ekonomski’ ili ‘moralni’ podsticaji, problem birokratskih klasa pseudo-socijalističkih država, nije se javio u revolucionarnoj Španiji. Radikalno sprovođenje u stvarnost izreke “od svakog prema mogućnostima, svakom prema potrebama” dalo je dovoljno podstreka proletarijatu da dostigne, ili još bolje, nadmaši zahtjeve koje je rat nametnuo.

Sposobnost spontanog organizovanja koju je španski proleterijat demonstrirao tokom revolucionarnog perioda opovrgnuo je, jednom zauvijek, lenjinističke laži o potrebi za “pravim vođstvom”. Preuzimanje potpune kontrole nad sredstvima za proizvodnju pratilo je uspostavljanje direktne demokratije u kojoj su osnovni organi moći bili savjeti – “revolucionarni komiteti koje je stvarao narod u cilju ostvarenja revolucije” (CNT, 20. decembar, 1936.). Uprkos razlikama u pojedinim karakteristikama, vijeća i kolektivi su, u suštini, djelovali na istim osnovama: delegati/kinje su birani/e za izvođenje određenih zadataka i koordinaciju proizvodnje – ovi delegati/kinje su imali/e ograničenu moć i bili/e su podložni/e opozivu od strane opšteg skupa (zboru) radnika/ca i seljaka/nki, na kojima su se donosile sve važnije odluke. Pored uspostavljanja unutrašnje demokratije, vijeća su težila proširenju svoje moći kroz međusobnu koordinaciju aktivnosti; stvoreno je jedinstvo između fabričkih savjeta i poljoprivrednih kolektiva ne samo u milicijama, u kojima se seljaštvo i radništvo borilo rame uz rame, već i kroz stvarnu federaciju pokreta i razmjenu delegata/kinja. Iako su buržoaski sociolozi i historičari pokušali da revolucionarnu aktivnost anarhista/kinja sa sela prikažu kao “primitivni religiozni pokret” potrebno je proučiti i “Program federacije aragonskih kolektiva” da bi se procijenila napredna svijest ruralnog proletarijata: “Predlažemo ukidanje lokalnih granica na imanjima koje obrađujemo . . . Slobodni radni timovi će se koristiti za pojačanje kolektiva kojima nedostaje radna snaga”. Španski pokret za samoupravljanje nije bio zahtjev za prostom regionalnom autonomijom – savjetska federacija je napravljena tako da u potpunosti zamjeni tradicionalnu vlast.

Oblik u kojem su se vijeća stvarala direktno je vezan za organizovanje radničkih milicija u kojima su se principi direktne demokratije prvo i razvili. U julu, naoružane kolone španskog proletarijata su, u stvari, bile revolucija. Njihova uloga je bila društvena koliko i vojna, likvidacija buržoaskih elemenata od strane milicija nije izvedena zbog "odbrane republike" već kao početni korak u radikalnoj transformaciji španskog društva. Same milicije nikada nisu imale za cilj da postanu dio regularne armije; struktura milicija predstavljala je radikalni raskid sa uobičajenim metodama vođenja rata, prosto zbog toga što su bile organizovane na revolucionarnim demokratskim linijama. Kao i pobunjeničke vojske njemačke i ruske revolucije, španske milicije su predstavljale vojno krilo savjetskih snaga; vojnički savjeti su, kao i fabrički zborovi i kolektivi, birali delegate/kinje koji/e su se mogli/e opozvati. Nehijerarhijski karakter ovih milicija je potvrđen činjenicom da činova i plata nije bilo. Istorija španskih milicija ostaje primjer oružanih proleterskih snaga: revolucionarne kolone su se, sve do kraja, opirale svakom pokušaju "militarizacije" koja je imala za cilj da ih pretvori u regularne vojne jedinice. Prkosno, njihov slogan je postao: "Milicioneri/nerke, da! Vojnici/kinje, nikad!".

III

„Moramo da izvedemo totalnu revoluciju. Eksproprijacija takođe mora da bude totalna. Ovo nije vreme spavanja, već izgradnje. . . . Ako španski/a radnik/ca ne izvaja svoju slobodu, država će preživeti i rekonstruisati autoritet vlade, uništavajući komad po komad i ono malo što je postignuto po cenu hiljadu herojskih dela.”

- *Solidaridad Obrera*, Aug.26, 1936.

Uprkos brzom napredovanju radničkih milicija u Španiji, socijalna revolucija koja je započela u julu nije uspjela da uspostavi apsolutni autoritet savjetskih snaga. Iako je republikanska vlada bila ozbiljno oslabljena, ona nije, naravno, abdicirala u korist proletarijata; poslije jula dvojna vlast je postojala u 'anti-fašističkoj' Španiji – između snaga novog revolucionarnog poretka i ostataka buržoaske republike. Savjeti, formirani tokom jula, učinili su vladu praktično irelevantnom i skoro da su zamijenili sindikalističku strukturu CNT-FAI; on (CNT-FAI) je bio poražen u tom smislu što nije uspeo da shvati da je neophodno da konsoliduje svoju moć – konsolidacijom koja bi nužno značila napuštanje svih tradicionalnih organizacija. Iako se slogan iz Asturije, UHP (Ujedinite se, braćo proleterii!) ponovo pojavio tokom jula i ujedinio različite činioce proletarijata oko zajedničkog programa revolucionarnih aktivnosti, ideološke podjele su se uskoro ponovo javile i spriječile željeno jedinstvo. Proletarijat se podijelio po partijskoj liniji, anarhistički/e vojnici/kinje (obični ljudi) i POUM (mala marksistička partija) su bili/e jedini/e koji/e su podržali/e revoluciju. Uprkos tome, revolucionarni proletarijat je bio u većini, ali – nažalost – nije iskoristio prednost svoje pozicije. Greškom posvećeno poverenje vođstvu CNT-FAI-a vodilo je u situaciju u kojoj su anarhističke mase morale nevoljno da pristanu na postepen gubitak sopstvene moći. Pozivajući staljinističkim sloganima na "jedinstvo" i "disciplinu", CNT-FAI je pokušao da ubjedi proletarijat da je ukidanje savjeta i milicija bila neophodnost koju su nametnule potrebe građanskog rata.

Iako je anarhistički proletarijat započeo rekonstrukciju društva na linijama samoupravljanja, zvaničnici CNT-FAI su se pripremali za kompromise. Kolaboracionistička politika anarho-birokrata je postala očigledna kada su ostavili po strani svoju antidržavnu ideologiju i kada su ušli u vladu. Idući tako na ruku staljinistima, koji su ubrzano organizovali

republikansku sitnu buržoaziju u kontra-revolucionarni pokret, CNT ministri su pristali na vladinu akciju usmjerenu protiv savjeta. Vladini opštinski savjeti, koji su uključivali neproporcionalno veliko predstavništvo UGT-a i Komunističke partije, formirani su s ciljem da se zamene proleterski savjeti. Pored toga, rukovodstvo CNT-a je pomoglo da se izradi Dekret o kolektivizaciji (24. oktobra 1936.), koji će ograničiti moć savjeta; umesto samoupravljanja predložili su uspostavljanje jednog oblika 'radničke kontrole', u kojoj su radnički komiteti imali čisto savetodavnu ulogu.

Neuspjeh španske revolucije leži u njenoj nesposobnosti da se proširi do tačke u kojoj će savjeti i milicije preuzeti potpuno vođenje revolucionarnog pokreta i, što slijedi, Republike Španije u cjelini. Iako su bili neizmjereno uspješni u organizovanju vojnih i ekonomskih poslova, španski savjeti nisu uspjeli da stvore pozitivan praktičan i teoretski izraz sopstvenog postojanja. Nesposobni da se definišu u odnosu na CNT-FAI, svuda su bili zaobilazeni. Svaki pokušaj da djeluju protiv neprijatelja revolucije spriječen je od strane republikanske grupe; staljinisti i liberali su imali mogućnost da praktično neometano rekonstruišu mašineriju vlasti. Jedna za drugim, republikanska ministarstva su sabotirala pokušaje samoupravljanja, ne dajući kredit fabrikama itd., bez ikakvog ozbiljnog odgovora – anarhističke milicije kojima nije obezbeđeno oružje nisu razoružavale one koji su pripremali njihovo uništenje. Uništenje španske revolucije nije, naravno, proteklo bez protivljenja, ali proletarijat nije prepoznao izdaju sve do, ili tačnije, poslije početnih koraka protiv savjeta i milicija. Berneri je bio jedan od prvih koji je otvoreno postavio krucijalno pitanje u odnosu na revoluciju u otvorenom pismu anarhističkoj političarki Monsenji (Montseny), pisao je: "Dilema: rat ili revolucija – nema više smisla. Dilema je samo jedna: ili pobjeda nad Frankom kroz revolucionarni rat, ili – poraz. Problem, za tebe i ostale drugove, je izabrati između Tjerovog Versaja i komunarskog Pariza prije nego što su Tjer i Bizmark stvorili svetu uniju." Nažalost, snage španskih tjerista su već djelovale; lijevo krilo anarhističkih masa koje je saradivalo sa borcima POUM-a, nije pružilo značajan otpor sve do početka 1937. godine. Ljevičarska anarhistička grupa, Durutijevi prijatelji, sprovodila je agitaciju među radničkim milicijama za odbranu revolucije, ali do tog trenutka inicijativa je već prešla sa proletarijata na snage njegovih neprijatelja.

Kampanja republikanskih buržoaskih snaga (vlada, Komunistička i Socijalistička partija) protiv radničkih savjeta postala je očigledno nasilna u maju 1937. godine kada su staljinisti i katalonski nacionalisti krenuli ka samoupravnoj telefonskoj centrali u Barseloni. Kao posledica toga, radnička klasa tog grada spontano je ustala da brani svoju revoluciju; podignute su barikade, policija razoružana, a naoružani/e radnici/e su kontrolisali/e grad. U tom trenutku, kontrarevolucija je mogla biti poražena, bar u Kataloniji. Anarhističke milicije sa aragonskog fronta bile su spremne da marširaju do Barselone – pobjeda je, za vladu i staljiniste, bila daleko od osigurane. Radnici/e iz Barselone su, međutim, ostali/e na čisto odbrambenim pozicijama i oklijevali/e su da krenu van svojih oblasti. Ova pat-pozicija je išla u korist onih koji su pokušavali da smire situaciju, a kao i ranije, centralno rukovodstvo CNT-FAI-a je ponudilo svoje usluge „pomiritelja“ – od početka insurekcije ovi pregovarači su nagovarali radnike da uklone barikade i vrate se na posao. Rukovodstvu CNT-a u ovom pacifikatorskom programu suprotstavili su se Prijatelji Durutija i drugi/e koji/e su pozivali/e na odbranu savjeta i pobedonosno dovršavanje borbe. Uprkos ovom otporu, CNT je nastavio sa naporima da ‚izgladi‘ razilaženje i sprečio je anarhističke milicionere/ke da uđu u grad. Ovako izolovane, bez spoljne pomoći, pobunjenike/ce iz Barselone bilo je lako opkoliti; dok je CNT pozivao na ‚povratak u normalu‘ staljinisti su počeli da primjenjuju svoje, do tog vremena već i uobičajene, metode represije – ubijajući probrane grupe najradikalnijih elemenata i razoružavajući radnike/ce, i na taj način uspostavljajući ‚jedinstvo‘.

U mjesecima koji su slijedili nakon maja, slična taktika je primjenjena širom Republike Španije: Listerove (Lister) trupe su eliminisale agrarne kolektive, milicije su raspuštene, POUM je zabranjen, a CNT, sada nepotreban, izbačen iz vlade. Savjeti su poraženi godinu dana poslije njihovog pojavljivanja, "hiljadu herojskih dijela" španskog proletarijata nisu bila dovoljna da spriječe pobjedu kontra-revolucije.

IV

Ono što je bilo tako teško postići u Španiji 1936. godine, danas postaje apsolutni minimum za bilo koju proletersku revoluciju. Iskustva španskih radničkih savjeta obezbjeđuju nam primjer samo početaka savjetske snage; tehnički izvori savremenog kapitalističkog doba omogućiće modernom proletarijatu da dostigne za nekoliko dana ono što španski/e revolucionari/ke nikada nisu bili/e u mogućnosti da završe – samoupravljanje nad sredstvima za proizvodnju. Mogućnosti za radikalnu transformaciju društva su danas utoliko veće zbog toga što ekonomsko pitanje može i mora postati banalnost. Pošto je u Španiji revolucionarni cilj bila "puna zaposlenost", uspješnost bilo kojih budućih savjeta biće mjerena u odnosu na njihove konkretne napore da eliminišu rad što je više moguće. Usled krajnje nepogodnih uslova u kojima se odvijala, španska revolucija nikada nije bila festival, čak ni do stepena do kog je to Komuna bila. Užitek koji je izmakao španskom proletarijatu čeka današnje revolucionare/ke.

Izvan ekonomskog i tehničkog razvoja koji odvajaju<strong> savremeni proletarijat od tradicije španskih savjeta, i dalje ostaje osnovna veza – sa mnogim problemima koji su se javili 1936. godine suočavaće se bilo koji revolucionarni pokret. Svojim porazom, španska revolucija je ukazala na ulogu koju su odigrali neprijatelji u okviru redova proleterskih pregovarača, koje nije tako lako prepoznati, kao npr. klovnove različitih lenjinističkih partija. Kao što je Španija pokazala, moć savjeta ne podleže uvek pred spoljnim 'zlikovcima' koje zgodno igraju Noskiji (Noske) i Trockiji sveta; savjeti mogu sami sebe da poraze ako ne uspeju da preduzmu ofanzivu i uspostave svoj autoritet svuda. Savremeni proletarijat će izbjeći sudbinu koja je zadesila revolucionare/ke Kronštata ili Barselone samo kroz svijest o veličini zadataka koji ih čekaju. Primerne akcije španskih savjeta i milicija ne mogu da budu kompenzacija za to što španski proletarijat nije uspeo da uoči prepreke koje su mu i dalje stajale na putu. Radikalna istorija budućnosti biće svesna, ili je neće biti uopšte.

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

31. 05. 2012.

Point Blank!
Samoupravljanje i španska revolucija
1972.

Prevod: Zluradi Paradi, 2005.
Self-Management and the Spanish Revolution, Point Blank,
1972; libcom.org (poslednji put pristupljeno 17. maja 2012.)

<http://anarhisticka-biblioteka.net>